

УДК 811.161.2

Катерина Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МОРФОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ
АКАДЕМІЧНОЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ**

У статті проаналізовано основні аспекти дослідження морфології в різні періоди розвитку академічної лінгвоукраїністики. Констатовано вплив поза-мовних, передусім навчально-освітніх та ідеологічних, чинників на подання морфології у граматиках (підручниках для шкіл, університетів та інститутів) і курсах української мови до середини ХХ ст.

Схарактеризовано розгортання досліджень із теоретичної морфології, насамперед частин мови та морфологічних категорій, із 60-х років ХХ ст. до сьогодні. Узагальнено теоретичні засади виокремлення частиномовних і нечастиномовних класів одиниць граматистами, орієнтованими на здобутки традиційного та новітнього українського мовознавства. Основну увагу зосереджено на функційному (семантико-граматичному) підході, випрацьованому І.Р. Вихованцем та його послідовниками, до класифікації слів на частини мови, кваліфікації морфологічних одиниць (мінімальної морфологічної одиниці та морфологічної одиниці-конструкції), статусу морфологічних категорій, що зумовлено домінуванням цього підходу в розвитку української граматичної думки з 80-х років ХХ ст. дотепер. Відзначено використання теоретичних засад семантико-граматичного підходу для створення найповнішого опису морфологічної системи української літературної мови в новітній «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфології».

У контексті надважливих проблем лінгвоукраїністики початку ХХІ ст. виокремлено актуальні проблеми теоретичної та прикладної морфології, породжені процесами глобалізації та демократизації українського суспільства, серед яких — реалізація граматичного стандарту української літературної мови в мовній практиці сьогодення, актуалізація відмінкових форм та морфологічних одиниць, що потрапили з різних причин до пасивного словника, динаміка прескриптивних (обов'язкових) граматичних норм у різних функційно-стильових сферах мови.

Ключові слова: морфологія, граMATика, частини мови, морфологічні категорії, семантико-граматичний підхід, функційно-категорійна граMATика, граматичні норми.

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2018

Граматична (морфологічна та синтаксична) структура і система української мови впродовж 100 років розвитку академічної лінгвоукраїністики була одним з основних об'єктів дослідження, проте в різні історичні періоди вона поставала в різних аспектах, що зумовлено значною мірою в перші 50 років позамовними чинниками, а в наступні 50 — уже мовними і меншою мірою — позамовними чинниками.

У 20-ті рр. ХХ ст. відомі тоді українські мовознавці (М. Грунський, О. Курило, О. Синявський, О. Ізюмов, П. Горецький, І. Шаля та ін.) зосередили всі зусилля на створенні граматик української мови для навчальних потреб, тобто підручників для вивчення української мови в школах, оскільки у Східній Україні, та й у Російській імперії загалом, у ХІХ ст., після «Граматики» О. Павловського, не видавали граматик української мови, бо царські циркуляри та укази цілком усунули українську мову зі школи та офіційного вжитку. Саме тому граматика української мови, створені на початку ХХ ст., були підручниками з української мови або для домашнього навчання та самоосвіти (це, зокрема: «Коротка граматика української мови» П. Залозного (ч. 1 — 2, 1906 — 1913); «Українська граматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1 — 2, 1907 — 1909); «Українська граматика» Є. Тимченка (1907); «Грамматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1 — 2, 1914) та ін.), або першими підручниками для шкіл, шкільними граматиками української мови, що спричинено відкриттям після 1917 року шкіл з українською мовою навчання. Серед праць навчального (переважно шкільного) призначення, які підготували та опублікували науковці Академії наук України в період із 1918 року до початку 30-х років були «Початкова граматика української мови» (ч. 1 — 2, 1917 — 1918) О. Курило [33], яку використовували як основний шкільний підручник із мови майже 10 років, «Украинская грамматика» М. Грунського (1918) [23], «Українська мова» (1926) М. Грунського та Г. Сабалдира [24], «Украинский язык» (1923) О. Синявського [41], «Граматика і правопис української мови» (1925) О. Ізюмова [26], «Українська мова» (1926, сім видань) П. Горецького та І. Шалі [14], «Норми української літературної мови» (1931) О. Синявського [42], «Підвишений курс української мови» (1929, 2-ге вид. 1931) [39] і «Курс української мови для службовців» (1930) за редакцією Л.А. Булаховського [35], «Граматика української мови» (ч. 1 — 2, 1934) Н.А. Кагановича та Г.В. Шевельова [28]. Саме орієнтація на школу, на шкільну програму з мови спричинила те, що в цих підручниках, названих граматиками, стався вихід за межі опису граматичної (морфологічної та синтаксичної) будови української мови. У багатьох із них подано відомості з фонетики, лексики, фразеології та інших підсистем української мови, що зумовило заміну вужчої назви *граматика* ширшою назвою за своїм значенням — «Українська мова» та «Курс української мови». У виданих академічних граматиках та курсах, безперечно, був розділ, присвячений характеристиці морфологічної будови (системи) української літературної мови. Його навчальне призначення зумовило відповідний обсяг інформації з питань, традиційно зараховуваних

до морфології, та однозначне їх потрактування. Проте вже тоді українські мовознавці дискутували з приводу доцільності (нормативності) вживання в українській літературній мові активних дієприкметників теперішнього часу на **-чий**. Багато дослідників, серед яких О. Курило, М. Гладкий та інші, не рекомендували їх для використання [34: 18; 12: 56], а інші, зокрема П. Бузук, відстоювали потребу в уживанні таких дієприкметників, бо вони були в українських писемних пам'ятках та є в живій українській мові й мові письменників-класиків [4: 168 — 171] [Див ще: 25: 81 — 82; 37: 115].

Розгорнути дослідження теоретичних питань морфології українським мовознавцям не вдалося через репресії кінця 20 — 30-х рр., оскільки багатьох із них було репресовано, а їхні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи вилучено з ужитку.

Із 30-х рр. почався методологічно відмінний від попереднього періоду пошук засад створення наукової граматики української літературної мови для студентів вищої школи — «Курсу української мови», у якому, безперечно, чільне місце посів би розділ про морфологічну будову української мови. Це завдання було покладено на створений у 1930 р. Інститут мовознавства ВУАН, йому надавала виняткового значення Президія Академії, яка затвердила 1936 р. авторський колектив [27: 442]. Найпарадоксальніше те, що засади створення цього «Курсу» та його структуру українські мовознавці двічі обговорювали з відомими російськими мовознавцями в Ленінграді. Проте через репресії роботу над ним було відкладено, її продовжили інші автори, а в 1940 р. Інститут мовознавства відзвітував про написання «Курсу сучасної української літературної мови», але не опублікував його, бо завадила війна. До цієї праці авторський колектив повернувся у II половині 40-х рр., підготував її до друку, і лише в 1951 р. «Курс сучасної української літературної мови» у двох томах за редакцією Л.А. Булаховського [36] побачив світ. Це був навчальний посібник із сучасної української літературної мови для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів.

Примітно те, що найбільшим розділом (майже 200 сторінок) у першому томі «Курсу» була «Морфологія» (автор В.С. Ільїн). Навчально-освітній характер цього посібника зумовив описовий та однозначний виклад матеріалу з морфології української мови. У його завдання не входило розв'язання дискусійних питань морфологічної теорії, зокрема критеріїв поділу слів на частини мови, з'ясування статусу певних класів одиниць та морфологічних категорій тощо. Лише до деяких неоднозначно потрактованих у теоретичному мовознавстві проблем подано (петитом) міркування інших дослідників. Наприклад, у підрозділі **11** незмінні присудкові слова виділено в окрему морфологічну групу, а нижче зауважено, що В.В. Виноградов у своїй праці «Русский язык (Грамматическое учение о слове)» (1947) надав їм статусу самостійної повнозначної частини мови, долучивши до них інші слова російської мови, спеціалізовані на вираженні лише синтаксичної присудкової функції [Там само: 318].

Теоретичні засади авторського трактування морфології віддзеркалювала сама структура однойменного розділу в «Курсі». У ньому виокремлено три підрозділи: I. Загальна частина. II. Словотвір. III. Словозміна. Це означало, що словотвір опинився у складі морфології, причому він постав окремо, поряд із словозміною відмінюваних класів слів. У «Загальній частині» на основі трьох ознак — наявності в певної групи слів близького лексичного значення, однакових або схожих формальних ознак та спорідненої синтаксичної ролі в реченні — виділено **повнозначні** частини мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник, а також числівник і займенник, що в окремих групах зближуються то з іменником, то з прикметником, то з прислівником, маючи, проте, свої специфічні ознаки) [Там само: 294 — 295] і **неповнозначні** частини мови (прийменники і сполучники). Особливе місце відведено **часткам**, які, не маючи свого самостійного значення, набувають конкретного значення у зв'язку з тим, що надають словам та словосполученням, з якими вони поєднуються, різних значенневих відтінків [Там само: 296]. Окремо поставлено і **вигуки**, що «відрізняються від інших частин мови не відсутністю чітко виявленого самостійного лексичного змісту, а своєю синтаксичною роллю: вони своїм значенням здебільшого наближаються до самостійного речення, тобто до чисто синтаксичної одиниці» [Там само].

Дієприкметникові надано статусу перехідної морфологічної групи між дієсловом і прикметником [Там само: 329], а дієприслівникові — незмінної дієслівної форми, що, як і основні форми в системі дієслова, означає певний процес, який, на відміну від звичайних предикативних дієслівних форм, є ознакою іншої дії чи іншого стану [Там само: 331].

Трактування морфологічних категорій і словозмінних парадигм у «Курсі» було переважно традиційним.

На частково модифікованих теоретичних засадах описано морфологічну будову (систему) української літературної мови в теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969) — колективній монографії за загальною редакцією І.К. Білодіда [43], яку вважали тоді найповнішим описом цієї системи, у якому, крім суто морфологічних проблем — сукупності частин мови, системи словозміни відмінюваних і дієвідмінюваних частиномовних класів, їхніх граматичних категорій — проаналізовано питання морфемного складу повнозначних слів, зокрема словозмінної та словотвірної морфеміки, морфонологічні явища (частково) на межі морфем та акцентуаційні особливості всіх класів слів. Таке наповнення спричинене трактуванням морфології як науки про словотвір і словозміну сучасної української літературної мови, про що свідчить, зокрема, подане в цій книжці визначення: «Морфологія — це наука про словотвірну будову слова, парадигматичну систему мови і граматичні (морфологічні) категорії» [Там само: 15]. Це означало, що словотвір був унесений до морфології, але не як її самостійний розділ, а як окремі підрозділи про способи творення слів кожного частиномовного класу.

Поділ слів на лексико-граматичні класи, або частини мови, у цьому теоретичному курсі визнано основним завданням і досі не розв'язаною проблемою граматичної науки. А далі без обґрунтувань зазначено, що в пропонованій праці в основу поділу слів на лексико-граматичні класи покладено морфологічний принцип, який доповнюють синтаксичний і лексико-семантичний. За основною морфологічною ознакою, що передбачає наявність або відсутність у слів парадигми відмінювання, розмежовано дві групи: відмінювані (змінні) і невідмінювані (незмінні) слова. Крім цього, змінні слова класифіковано за наявністю в них граматичних категорій — найзагальніших іменних та дієслівних [Там само: 24]. За здатністю граматично поєднуватися з іншими словами в реченні частиномовні класи поділено на граматично залежні (характер залежності — узгодження — неузгодження) і граматично незалежні. На основі лексико-семантичної ознаки, що охоплює наявність чи відсутність у слова лексичного (співвідносного з поняттям) та граматичного значення, виокремлено повнозначні і неповнозначні частиномовні класи слів. Логічно було б на підставі запропонованої сукупності ознак створити відповідну класифікацію частин мови, проте автори в «Передмові» повідомили, що за цими ознаками вони лише диференціювали прийняту (викладену) в підручниках та академічних граматиках багатьох мов класифікацію частин мови, що вможливило об'єднати їх у такі широкі класи слів:

Змінні повнозначні, які мають парадигму відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться з поняттями: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово.

Незмінні повнозначні, що переважно не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться безпосередньо з поняттями: прислівник.

Незмінні неповнозначні, які не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають ряд граматичних значень: службові (неповнозначні) слова (частини мови): прийменник, частка, сполучник.

Еквіваленти висловів — не мають парадигми відмінювання, не поєднуються з іншими словами граматичними зв'язками, не співвідносяться безпосередньо з поняттями і мають нульове граматичне значення: вигук, виділений усупереч тому, що він не є словом, в окрему частину мови (Там само: 24 — 27).

Для академічної лінгвоукраїністики 70 — 80-х рр. характерне поглиблене вивчення теорії частин мови, унаслідок чого створено нові монографічні описи окремих частиномовних класів слів. 1974 р. з'явилася праця «Іменник в українській мові» І.Г. Матвіяса [38], у якій проаналізовано граматичні категорії іменника та систему його відмінкових форм на тлі історичних змін та народних говорів, а 1978 — праця «Прикметник в українській мові» А.П. Грищенка [22], у якій на широкому фактичному матеріалі, що охопив пам'ятки української мови, лексикографічні джерела, діалектне мовлення, усне й писемне літературне мовлення, схарактеризовано словозмінну і словотвірну структуру прикметника.

Монографія «Структура українського дієслова» В.М. Русанівського [40], що побачила світ 1971 р., була першою спробою з'ясувати історію становлення морфологічної структури та граматичних категорій дієслів української мови.

На тлі відомих тоді в українському мовознавстві підходів до потрактування статусу дієприкметника вирізнялася його нова концепція, запропонована в монографії «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» Г.М. Гнатюк [13]. Йому надано статусу самостійної міжчастиномовної категорії з ознаками дієслова і прикметника, тобто лексико-граматичного класу слів з подвійною природою, визнано своєрідним гібридом і відведено проміжне місце між дієсловом і прикметником [Там само: 9, 12 — 18, 104 — 111, 216].

У 1980 р. побачили світ дві концептуально різні монографії: «Числівник української мови», автори: Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк [1] і «Прийменникова система української мови» І.Р. Вихованця [5]. У першій монографії, на противагу попереднім описам числівника, обґрунтовано окремість числівника в системі частин мови насамперед за його диференційною семантичною ознакою — призначенням числівників виражати кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість.

Друга монографія, без перебільшення, стала резонансною не тільки в українському, а й у всьому слов'янському мовознавстві. У ній уперше було переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано гетерогенний, семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу авторові виділити чотири незаперечних частини мови — іменник, дієслово, прикметник та прислівник й обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників, займенників та вигуків. До службових слів як виразників семантики відношень (релятивної семантики) зараховано прийменники, сполучники, частки та зв'язки, у межах якої вони розрізняються своїм функційним призначенням. Прийменники, сполучники та зв'язки як засоби вираження відношень між явищами дійсності і частки як засоби вираження ставлення мовця до висловлювання дістали статус аналітичних синтаксичних морфем. Зокрема, функцію прийменника з морфемним статусом витлумачено як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). На її основі постало новаторське дослідження прийменникової системи української мови. Крім того, у цій монографії іншого статусу надано числівникам: їх кваліфіковано як лексичні морфеми, тобто позбавлено самостійного частиномовного статусу, оскільки вони конкретизують множину, що вподібнює кількісні числівники до флексійних показників категорії числа іменників. Запропонований нечастиномовний статус числівника дисонував із його самостійним частиномовним статусом, наданим йому в монографії «Числівник української мови». Безперечно, значення праці «Прийменникова система української мови» полягало у випрацьованій новаторській класифікації

слів на частиномовні і нечастиномовні класи, концепції прийменника як окремого типу аналітичних синтаксичних морфем, але не тільки в цьому. На тлі попередніх періодів розвитку лінгвоукраїністики її непроминальне значення вбачаємо в тому, що вона засвідчила можливість виходу дослідників за межі традиційних канонів, змогу реалізувати індивідуальні авторські підходи до потрактування узвичаєних морфологічних проблем, зняття обмежень у творчих наукових пошуках.

З ідеями І.Р. Вихованця в українській морфології пов'язано чимало радикальних змін у теорії частин мови, морфологічних категорій, зокрема категорії відмінка іменників і прикметників, займенникових слів, а також у розв'язанні інших теоретичних проблем. Ці зміни передбачали одну мету — створити несуперечливу теорію і класифікацію частин мови. Її цілісно зреалізовано в монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [7]. У ній обґрунтовано переваги гетерогенної класифікації частин мови, що спирається на *семантичний* критерій, трактований у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; *синтаксичний* у двоярусній інтерпретації, що передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, що спираються на синтаксичні зв'язки, *морфологічний*, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також *логічний* і *словотвірний* як допоміжні [Там само: 12 — 14]. За наявності цих різнорідних ознак виокремлено, як уже було зазначено, чотирикомпонентну систему частин мови з її внутрішньою ієрархією: іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому прислівникові відведено найпериферійніше місце через його морфологічну безкатегорійність та відсутність у нього свого лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, який виражає ознаку щодо інших класів ознакових слів, тобто ознаку ознаки [Там само: 15 — 17].

У цій частиномовній класифікації на тлі традиційної вирізнялося дієслово. За комплексним виявом семантичної, морфологічної та синтаксичної ознак дієсловом, серед яких синтаксичній відведено роль визначальної (на противагу «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського), тут виділено чотири дієслівні утворення, що становлять зміст поняття «дієслівна лексема». Типовими дієслівними лексемами визнано дієвідмінювані форми, тому що вони в повному наборі виявляють ці ознаки дієслова. До них прилягають інфінітив, предикативні форми на *-но, -то* та аналітичні форми дієприкметника зі своїми особливостями вияву семантико-граматичних ознак дієслова [9: 220 — 223]. Синтетичні форми дієприкметників і дієприслівників виведено зі складу дієслова, бо в них знівельовані визначальні дієслівні морфологічні категорії і вони перебувають за межами його синтаксичного вживання [7: 176 — 180, 207 — 211; 9: 223].

За синтаксичними, семантичними та морфологічними показниками не надано окремого частиномовного статусу, як уже було зазначено, числівникові та займенникові. Якщо підставою для заперечення числівника послугували насамперед подібність кількісних числівників до флексійних показників категорії числа іменників, а так званих порядкових числівників — до прикметників, і крім цього, синтаксичні та морфологічні ознаки, зокрема вживання кількісного числівника з іменником у позиції підмета як нерозкладного компонента речення та обмеженість морфологічних ознак у числівника [7: 30 — 34], то займенники за цими ознаками дублюють цілком або частково іменники, прикметники та прислівники, на підставі чого виокремлено підклас займенникових іменників у складі іменника, займенникових прикметників у складі прикметника та займенникових прислівників у складі прислівника з додатковою семантичною ознакою вказівності та синтаксичною ознакою засобу зв'язку висловлень у тексті [Там само: 40]. Проте в наступних двох працях — «Теоретичній морфології української мови» та «Граматичі сучасної української літературної мови. Морфології» І.Р. Вихованець, так само спираючись на свої семантико-морфолого-синтаксичні ознаки гетерогенної класифікації, виокремив числівник за семантичною домінантою — значенням кількості та обґрунтував його частиномовну морфологічну периферію, оскільки він називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа [9: 152; 11: 318]

У його класифікації, як уже було відзначено, окреслено також семантико-граматичні засади виокремлення класу нечастиномовних одиниць, або службових слів-морфем, що об'єднали чотири типи: прийменники, сполучники, частки та зв'язки. На цих нових теоретичних засадах укладено «Граматичний словник української мови. Сполучники» (2007) [16] та створено цілісне монографічне дослідження «Сполучники української мови» (2010) К.Г. Городенської [18], у якому обґрунтовано слівно-морфемний статус сполучників, визначено їхні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції, запропоновано уточнену диференціацію сполучників, виділено семантичні групи сполучників сурядності, підрядності, сурядності-підрядності та підрядності-сурядності, розмежовано спеціалізовані й транспозиційні реалізації семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних і складносурядних реченнях, простежено нові явища у функційно-стильовому використанні сполучників різних семантичних груп, з'ясовано співвідношення синтетизму та аналітизму в їхньому складі.

На противагу традиційному трактуванню, у частиномовній класифікації І.Р. Вихованця запропоновано концепцію реченневої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками, тобто вигук як реченневі утворення передають

тільки емоції та почуття мовця, що стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації [7: 36 — 40].

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови був поширений і на теорію морфологічних як різновиду граматичних категорій, оскільки вони тісно пов'язані з морфологічними одиницями — морфологічними словами (частинами мови), або морфологічними одиницями-конструкціями, і морфемами як мінімальними морфологічними одиницями, переважно закінченнями, що виражають їхні граматичні значення.

Характерною ознакою розвитку теорії морфологічних категорій з другої половини 80-х рр. ХХ ст. і до сьогодні є намагання українських дослідників переглянути й удосконалити традиційні кваліфікації та класифікації морфологічних категорій, якнайточніше витлумачити їхню сутність на засадах функційного підходу, передусім залежно від значення й засобів його експлікації, напрямку їх аналізу, а також від інших чинників [17: 67]. Цей підхід ґрунтований на витлумаченні граматичної категорії як узагальненого граматичного значення, розчленованого на ряд граем (традиційно — сукупність протиставлених одне одному однорідних граматичних значень) і вираженого системою спеціалізованих граматичних форм (аналіз від функції до форми), або як системи граматичних форм, що виражають узагальнене граматичне значення, і сукупність його граем з однорідним значенням (аналіз від форми до значення) [9: 31; 11: 48].

Орієнтуючись на таке двобічне (семантико-граматичне) трактування граматичних категорій, І.Р. Вихованець наголосив також на принциповому значенні аргументів «на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, а не є лише результатом наших теоретичних побудов» [11: 49], та на потребі зважати на зв'язок категорій із семантикою, морфологією, синтаксисом та словотвором, оскільки ці категорії властиві частинам мови як одиницям із комплексом ознак (семантичних, морфологічних та синтаксичних, а для похідних слів — і словотвірних) [9: 30 — 31; 11: 51].

Застосування такого двоєдиного критерію функційного підходу до кваліфікації морфологічних категорій та врахування ранговості морфологічних показників дало підстави виділити морфологічні категорії першого, найвищого рангу, або *власне-морфологічні*, які становлять найабстрактніші угруповання, що об'єднують одиниці, які вирізняються концентрованою сукупністю засобів вираження змісту, і категорії другого рангу — *морфолого-словотвірні*, що характеризуються більшою конкретністю порівняно з першими, позбавлені притаманних першим категоріям регулярних засобів вираження [7: 43 — 44; 9: 31; 11: 52]. Специфіка категорій другого рангу полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох підсистем граматики, що вони модельовані різноранговими засобами вираження, пов'язаними між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки. Саме ці кваліфікаційні ознаки послуговували підставою надання категоріям другого рангу статусу міжрівневих [8: 14].

Серед них розмежовано ті, що стосуються двох мовних рівнів, зокрема морфологічного та синтаксичного, на основі чого їх витлумачено як морфолого-синтаксичні, і ті, що мають стосунок до трьох мовних рівнів — словотвору, морфології та синтаксису, що вможливило кваліфікувати їх як морфолого-синтаксико-словотвірні [9: 31].

На зазначених нових концептуальних засадах в українському теоретичному мовознавстві істотно уточнено статус традиційно виокремлюваних морфологічних категорій дієслова, іменника, прикметника та прислівника. Цій проблемі присвячені дві монографії І.Р. Вихованця — «Система відмінків української мови» (1987) [6] та «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [7], монографія «Іменні граматичні категорії» (1991) О.К. Безпояско [2] та монографія «Теоретична морфологія української мови» (2004) І. Вихованця та К. Городенської [9].

На противагу традиційному підходу, морфологічні категорії дієслова диференційовано за ознакою семантичної мотивованості, яку вони виявляють неоднаково, та зв'язку з іншими підсистемами граматичної системи української літературної мови. Семантично мотивовані, у своїх внутрішніх межах орієнтовані на безпосереднє відображення позамовної дійсності виокремлено у *власне-дієслівні*, до яких зараховано категорії часу, способу та виду. Водночас констатовано їхню нерівноправність: час і спосіб — центральні власне-дієслівні категорії, вид щодо них є периферійнішою категорією, що зумовлено його можливістю транспонуватися в такі частини мови, як прикметник, прислівник та іменник, а також тим, що він відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення. До того ж категорія виду функційно неоднорідна, бо є дієслівною морфологічною категорією словозмінно-словотвірного типу, словозмінна сутність якої зафіксована в імперативних видових протиставленнях, а словотвірна — переважно в перфективних видових протиставленнях. Дієслівні морфологічні категорії, що не мають семантичної мотивації та зумовлені зв'язками й відношеннями з іменниками, передусім з іменником, ужитим у позиції підмета, з яким дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення, названо *невласне-дієслівними*, серед яких категорії особи, числа та роду. Вони не є суто дієслівними, транспоновані в дієслово від іменника, тобто мають похідний характер. Незважаючи на це їхні значення відображені в морфологічній структурі дієслова за допомогою своїх граматичних показників. Їх також ранжовано в теоретичній граматиці: категорії особи і числа — основні невідносні-дієслівні категорії, бо вони тісно пов'язані з власне-дієслівними категоріями часу та способу; категорія роду щодо них є периферійною невідносні-дієслівною категорією, що зумовлено периферійністю вихідної для неї категорії роду іменника [9: 223 — 224; 11: 375 — 376, 407].

Традиційно зараховувані до граматичних категорії перехідності / неперехідності та стану дієслова в нових описах морфологічної системи віднесено до міжрівневих — *морфолого-словотвірних-синтаксичних* [9: 242 —

250; 11: 442 — 450]. Підставами для надання категорії перехідності / неперехідності цього статусу послугувало те, що дієслово є морфологічним словом, семантика якого визначає здатність / нездатність дії поширюватися / не поширюватися на конкретний предмет або істоту, ужиті у валентно зумовленій дієсловом об'єктній позиції, а також наявність словотворчих маркерів (словотворчих суфіксів, постфікса *-ся*) перехідності / неперехідності [9: 250; 11: 445]. Категорію стану, яку в традиційній граматиці кваліфікували як граматичну категорію, властиву перехідним дієсловом [43: 399], потрактовано як морфолого-словотвірну-синтаксичну, оскільки дієслово є морфологічною одиницею; зі словотвором (його модифікаційно-транспозиційним різновидом) її пов'язує творення пасивного значення дієслова, бо воно віддзеркалює семантичне перетворення предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії, причому особові форми вихідного дієслова звичайно перетворюються на дієприкметникові форми пасивного стану; трансформація речень із дієсловами активного стану в речення з аналітичними (віддієприкметниковими) дієсловами пасивного стану «виходить за межі морфології й зосереджується в словотвірній системі мови та синтаксисі» [15: 10 — 16; 9: 243; 11: 445 — 446]. Саме тому з парадигми конструкцій пасивного стану вилучено ті з них, що мають дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду.

Зазнало змін потрактування суті категорії способу дієслова, яку традиційно ґрунтували на опозиції реальність / ірреальність дії [43: 385] і кваліфікували переважно як тричленну, що об'єднувала грамами дійсного, умовного та наказового способу, або як п'ятичленну, у складі якої виділяли форми дійсного, наказового, умовного, спонукального і бажального способу [Там само: 387]. За такого підходу, на думку І.Р. Вихованця, категорія часу мала подвійне граматичне становище: була самостійною категорією, що членується на грамами теперішнього, минулого та майбутнього часу, і водночас сама входила на правах підпорядкованої одиниці (грамми) в категорію способу. Це спонукало надати категоріям часу і способу автономного семантико-граматичного статусу і розташувати першу в площині об'єктивних (реальних) відношень, виражених формами теперішнього та минулого часу, а другу — у площині суб'єктивних (ірреальних) відношень, експлікованих грамами умовного і наказового способу, а з'єднувальною ланкою категорій часу і способу визнати граму майбутнього часу, у якій поєднані значення реальності (з погляду мовця дія реальна) та ірреальності (поза сферою мовця дія нереальна) [7: 95]. Категорію способу дієслова в нових описах морфологічної системи української мови оперто на опозицію «гіпотетичність дії, процесу, стану — бажаність дії, процесу, стану» [9: 257; 11: 385]. На основі першого значення виокремлено умовний спосіб, а на основі другого — наказовий спосіб, що посприяло формуванню двочленної (двокомпонентної) категорії способу дієслова [7: 95 — 99], або наказового, спонукального та

бажального способів, унаслідок чого постала чотирикомпонентна категорія способу дієслова в українській мові [9: 256 — 262; 11: 385 — 392].

Теорію морфологічних категорій іменника за нового функційно-категорійного підходу оперто насамперед на співвідношення загального і конкретного, тобто на співвідношення загального морфологічного значення і підпорядкованого йому окремого морфологічного значення, або значення грами [9: 53; 11: 80 — 81]. Воно вможливило розмежувати в іменникові чотири морфологічних категорії — роду, числа, відмінка й істот / неістот — та визнати їх багатоозначовими одиницями. Зокрема, за ознакою корелятивності / некорелятивності виділено послідовно корелятивну категорію відмінка, представлену кореляціями форм того самого слова, непослідовно корелятивну категорію числа, реалізовану кореляціями того самого слова, але водночас репрезентовану протиставленими одна одній формами різних слів, і некорелятивні категорії роду та істот / неістот, завжди реалізовані формами різних слів. До цих морфологічних категорій додано частково виявлену у власне-іменниках категорію особи, що має повний вияв у займенникових іменниках, та властиву лише предикатним іменникам категорію валентності, транспоновану від вихідних предикатних слів — дієслів та предикативних прикметників, але без їхнього суб'єктного компонента.

Застосування найпоказовішого для функційно-категорійних досліджень аналізу відмінкових проблем від значення до форми дало підстави по-новому витлумачити статус категорії відмінка іменника, а саме як морфолого-синтаксичної, тобто міжрівневої, категорії [9: 54 — 61; 11: 82 — 90]. Морфологічна сутність цієї категорії полягає в її послідовно словозмінному характері, оформлюваності за принципом морфологічної парадигми та наявності кінцевого словозмінного афікса (флексії) як спеціалізованого засобу вираження відмінкових грамем. Складніший вияв має зв'язок категорії відмінка іменника із синтаксичною (формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною) структурою мови. Відмінкову семантику, що є найважливішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як грами, визнано суто синтаксичними феноменами, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками — семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю [9: 54; 11: 82]. Орієнтація на відмінкову семантику зумовила аналіз грамем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення — суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (значення місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталія (знаряддя чи засобу дії), що вможливило виокремити п'ять грамем семантичної категорії відмінка — суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив та інструменталь [6: 40;]. Причому кожен відмінок як грама, за визначенням І.Р. Вихованця, «охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими грамами і перебувають на різній віддалі від спеціалізованої функції» [11: 83 — 84] .

Стосунок категорії відмінка до формально-синтаксичної структури мови зумовлений тим, що «у сфері функціонування відмінків їхня форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції» [Там само: 84]. Крім цього, вона бере участь у внутрішньовідмінковій (грамемній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового значення предметності, і в транспозиції зовнішній, частиномовній, коли перехід реалізований поза власне-іменниковим функціонуванням [Там само].

Склад морфологічних категорій іменника І.Р. Вихованець розширив за рахунок класифікаційної морфологічної категорії істот / неістот, що визначає належність предмета до розряду істот — назв осіб і тварин або до розряду неістот — назв конкретних предметів, рослин, абстрактних понять тощо [9: 97; 11: 187]. Вона двограмемна, типовим розрізнявальним засобом цих граем слугує формально-морфологічна диференціація знахідного відмінка, валентно поєданого з дієсловом, а також синтаксичні засоби — форми знахідного відмінка однини чоловічого роду в іменниках другої відміни і форми знахідного відмінка множини узгоджуваних слів — прикметників та інших слів, відмінюваних за прикметниковим зразком [11: 188].

Категорію особи іменника в концепції І.Р. Вихованця пов'язано насамперед з особовими займенниковими іменниками, на основі яких розмежовано грамеми першої, другої та третьої особи, і обмежено — з власне-іменниками, де вона характеризує стосунок суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця і передавана грамемами другої особи, що визначає адресата мовлення (співрозмовника, слухача), і грамемами третьої особи з функцією об'єкта повідомлення, що не є ні мовцем, ні співрозмовником, бо не бере участі в комунікативному акті [9: 98; 11: 189 — 190].

Для прикметника визначено три, певною мірою спільні з іменником морфологічні категорії — відмінок, число та рід. На противагу іменникові вони мають залежний характер. Категорії відмінка прикметника надано визначального статусу, що зумовлено її визначальним характером для іменника. Іменниковий відмінок щодо прикметника кваліфіковано як зумовлювальну категорію, оскільки прикметник своїми відмінковими формами цілком підпорядкований іменникові, узгоджений з його формами [9: 129 — 130; 11: 208 — 209]. Синтаксично залежну від кличного відмінка іменника граему у функції означення уведено як сьомий компонент до відмінкової парадигми однини і множини прикметника з відповідною сукупністю флексій [9: 133; 11 : 273]. Прикметникова морфологічна категорія числа так само зумовлена морфологічною категорією числа базового іменника, проте відрізняється від неї своїм абсолютно словозмінним характером, оскільки внаслідок транспозиції з іменнкової сфери у сферу прикметника категорія числа зазнала морфологічної трансформації — нівеляції класифікаційної периферії вихідної іменнкової категорії числа [9: 131; 11: 270]. Транспозиційний перехід спричинив

перетворення суто класифікаційної категорії роду іменника, у якій поєднаний семантико-граматичний і формально-граматичний зміст, на абсолютно словозмінну категорію роду прикметника [11: 270 — 271].

Істотних змін зазнав традиційний словозмінний статус категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. Його спростували українські мовознавці на підставі двох основних ознак — синтаксичної (формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної) і словотвірної.

У якісних прикметниках та означальних прислівниках категорія ступенів порівняння має досить складну граматичну природу, бо вона ґрунтована на синтаксичних, морфологічних та словотвірних характеристиках прикметника і прислівника. Зв'язок ступеневих прикметникових і прислівникових утворень із синтаксисом полягає в тому, що для них первинною є синтаксична сфера дієслова, бо вони виконують предикативну формально-синтаксичну функцію, що є центральною в семантично простому елементарному реченні, де вони набувають дієслівних морфологічних характеристик. Крім цього, для них характерне збільшення, порівняно з вихідним прикметником чи прислівником, аргументних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю прикметникового чи прислівникового предиката якості-відношення [8: 17; 9: 139 — 142; 11: 283 — 287]. Суть дериваційних змін у прикметникових і прислівникових компаративах і суперлативах відбивають модифікаційні зрушення, пов'язані із частковою зміною якісної ознаки вихідних прикметників і прислівників у бік її інтенсивності чи послаблення, що виражають відповідні словотворчі засоби — суфікси *-ш-*, *-иш-*, префікс *най-* та аналітичні компоненти *більш / менш, найбільш / найменш*. Саме ця семантична відмінність модифікаційного характеру, виражена словотворчими засобами, засвідчує лексичну нетотожність вихідних прикметників та прислівників із прикметниками та прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння, які в традиційній граматиці вважали формами слова, а не окремими словами. Зв'язок із словотвором доповнює також нерегулярність утворення прикметникових і прислівникових компаративів та суперлативів, що не властиво творенню форм слова.

На основі цього комплексу ознак категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників української мови витлумачено як міжрівневу граматичну категорію, а саме як словотвірно-синтаксичну [7: 173 — 176; 8: 17 — 18] або морфолого-синтаксико-словотвірну категорію [9: 142; 11: 286 — 287], а прикметники та прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння і їхні вихідні прикметники та прислівники — різними словами [9: 140, 309; 11: 285, 544]. Їй відведено проміжне місце між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями та визнано її безпосередній стосунок до словотвірного рівня мови.

Однією з перших спроб використати напрацювання нової функційно-категорійної морфології в навчальній практиці стала «Грамматика української мови. Морфологія» (1993) О.К. Безпояско, К.Г. Городенської та В.М. Русанівського [3], яку було презентовано як підручник з морфології нового

покоління для філологічних факультетів університетів, що відрізняється від попередніх підручників, за визначенням авторів, поглибленим аналізом теоретичних питань морфології, творчими підходами до розв'язання дискусійних питань морфології сучасної української літературної мови.

На сформованих упродовж кількох десятиріч семантико-граматичних засадах функційно-категорійної граматики авторський колектив у складі І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, С.О. Соколової та А.П. Загнітка підготував новітній, найповніший опис морфологічної системи та структури української літературної мови, оприявлений в академічній праці «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017) [11].

Проте ця праця не завершила розвиток теорії частин мови. Наукові пошуки тривають. Як і раніше, автори прагнуть до найточнішого, несуперечливого потрактування статусу морфологічних одиниць. Зокрема, критично проаналізовано засади виділення прийменників у самостійний тип службових слів-морфем у семантико-граматичній класифікації одиниць мови І.Р. Вихованця. На основі докладної характеристики типових, або власне-прийменникових, і нетипових, або невластне-прийменникових, функцій прийменників у двох взаємопов'язаних позиціях — внутрішній і зовнішній — констатовано асиметрію у вияві власне-прийменникових і невластне-прийменникових функцій у внутрішній позиції. Із трьох внутрішніх причастиномовних позицій — присубстантивної, післядієслівної та причислівникової — типовою для прийменника є лише одна, присубстантивна позиція, бо в ній він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива. Серед шістьох зовнішніх позицій, у яких прийменники вживані з іменниками, найбільш наповненою власне-прийменниковою позицією є позиція детермінанта, оскільки це єдина позиція для всіх темпоральних і логічних прийменників, що формують разом з іменниками обставинні прислівники. Дві інші власне-прийменникові зовнішні позиції — керованого другорядного члена речення, залежного від дієслів статичної та динамічної локалізації, дещо слабкіше наповнені. Решту зовнішніх позицій кваліфіковано як невластне-прийменникові, оскільки вони не входять в адвербіальну зону. На підставі такого співвідношення виявів службовими одиницями власне-прийменникових і невластне-прийменникових функцій у внутрішній і зовнішній позиціях зроблено висновок про наявність широкої периферійної зони всередині прийменника як окремого типу службових слів-морфем, що не властиво повнозначним частиномовним класам слів [20: 57].

Активізовано дослідження нових проблем теоретичної та прикладної морфології, породжених процесами глобалізації та демократизації українського суспільства. У контексті надважливих проблем лінгвоукраїністики початку XXI ст. особливого теоретичного і практичного значення надано проблемі реалізації граматичного стандарту української літературної мови в мовній практиці сьогодення, актуалізації відмінкових форм та морфологічних одиниць, що опинилися в пасивному словникові мови, динаміці прескриптивних (обов'язкових) граматичних норм у

різних її стильових сферах, передусім у професійній сфері. Випрацьовано новітні рекомендації з найскладніших, найсуперечливіших питань прикладної морфології: відмінювання іменників — загальних назв, аббревіатур, прізвиськ та особових імен, географічних власних назв слов'янського та іншомовного походження, уживання граматичних форм тощо [10; 19] Це спричинено потребою зберегти в сучасній непростій мовній ситуації нормативну граматичну основу, яка зазнала в попередні роки деяких деструктивних змін.

У зв'язку із цим в Інституті української мови НАН України почали активно досліджувати дотримання в повсякденному вжитку найпоказовіших словозмінних форм іменників, займенників, числівників та дієслів, що репрезентують граматичний стандарт сучасної української літературної мови, передусім у мовній практиці професійної спільноти (освітян, працівників засобів масової комунікації — журналістів і редакторів, працівників офіційно-ділової сфери) від 90-х років ХХ ст. до сьогодні [21; 32]. Констатовано повернення тих закінчень, що були і є в прескрипціях української літературної мови, але з позамовних причин стали функційно обмеженими, опинилися на периферії мовного вжитку [29: 146; 30: 87]. Відзначено тяглість уживання багатьох із нині актуалізованих закінчень, зокрема закінчень другого знахідного, закінчень давального відмінка однини **-ові, -еві (-єві)** іменників чоловічого, а також середнього роду другої відміни, професійно оцінено практичні вияви цих норм, простежено деструктивні зміни деяких морфологічних прескриптивних норм, з'ясовано причини неприйняття чи ігнорування певних закінчень, установлено їхні дескрипції [19; 21; 29; 30; 31].

Винятково важливого значення в дослідженнях процесів унормування та кодифікації надано також морфологічному освоєнню новітніх запозичень, передусім адаптації їх до норм диференціації іменників за родами [44: 79 — 95], та до словозмінних норм, що зумовило виокремлення в морфологічній системі сучасної української мови парадигми іменників нульової відміни, що об'єднала чотири типи повної нульової парадигми і два типи неповної нульової парадигми [44: 114 — 121; 11: 214 — 217].

Отже, сторічна історія дослідження морфологічної структури та системи української літературної мови об'єднала такі тематично-часові періоди: 1) створення граматики української мови — підручників для шкіл, університетів та інститутів (1918 — 20-ті рр. ХХ ст.); 2) створення курсів української літературної мови для навчально-освітніх потреб (30 — 50-ті рр. ХХ ст.); 3) розвиток теорії частин мови, написання окремих частиномовних описів переважно на засадах традиційної граматики (60 — 70-ті рр. ХХ ст.); 4) розвиток теоретичної морфології на нових семантико-граматичних засадах (80-ті рр. ХХ ст. — 18-річчя ХХІ ст.); 5) дослідження динаміки граматичного ладу української літературної мови у зв'язку із процесами глобалізації та демократизації українського суспільства, змін морфологічного стандарту в сучасній мовній практиці, унормування словозміни (90-ті роки ХХ ст. — 18-річчя ХХІ ст.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ. 1980.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. Київ. 1991.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. Київ. 1993.
4. Бузук П. Уваги до дієприкметників в українській мові. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*. 1925. Ч. 2 — 3. С. 168 — 171.
5. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ. 1980.
6. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ. 1987.
7. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ. 1988.
8. Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ. 2002. С. 13 — 18.
9. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ. 2004.
10. Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ. 2012.
11. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ. 2017.
12. Гладкий М. Практический курс украинского языка: 2-е изд. Киев. 1924.
13. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ. 1982.
14. Горещький П., Шала І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. Київ. 1926.
15. Городенська К. Проблема статусу та обсягу категорії стану дієслова. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький. 2003. С. 10 — 16.
16. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон. 2007.
17. Городенська К.Г. Новітня граматики української мови. *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство*. Київ. 2007. Кн. 5. С. 63 — 71.
18. Городенська К.Г. Сполучники української мови. Київ. 2010.
19. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Київ. 2014.
20. Городенська К.Г. Співвідношення власне-прійменникових і невластне-прійменникових ознак у слівно-морфемній концепції прийменника І.Р. Вихованця. *Типологія та функції мовних одиниць: наук. журн. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця*. Луцьк. 2015. № 2 (4). С. 47 — 57.
21. Городенська К.Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. 2017. Вип. 3. С. 17 — 21.
22. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ. 1978.
23. Груньський М.К. Украинская грамматика. Київ. 1918.
24. Груньський М., Сабалдир Г. Українська мова. Київ. 1926.
25. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 — 1941). Київ. 1991.
26. Ізюмов О. Граматика і правопис української мови. Київ. 1925.
27. Історія Національної Академії наук України. 1934 — 1937. Київ. 2003.
28. Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Граматика української мови. Харків. 1934. Ч. 1 — 2.
29. Колібаба Л. Новітні тенденції у функціонально-стильовому вживанні другого знахідного відмінка іменників в українській літературній мові початку ХХІ сторіччя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ. 2013. С. 145 — 149.
30. Колібаба Л.М. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця ХХ — початку ХХІ сторіч. *Українська мова*. 2014. № 1. С. 86 — 96.
31. Колібаба Л.М. Морфологічні форми іменників у контексті теорії мовної норми. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 50 — 66.
32. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ. 2010.
33. Курило О. Початкова граматики української мови. 1917 — 1918. Київ. Ч. 1 — 2.
34. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ. 1920; вид 2-ге. 1923; вид. 3-тє. 1925.
35. Курс української мови для службовців. За ред. Л.А. Булаховського. Харків. 1930.
36. Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. За ред. Л.А. Булаховського. Київ. 1951. Т. 1.

37. Лукінова Т.Б., Городенська К.Г. Дослідження з граматики української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. 1930 — 2005. Матеріали до історії*. Київ. 2005. С. 113 — 132.
38. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ. 1974.
39. Підвищений курс української мови. За ред. Л.А. Булаховського. Харків. 1929.
40. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ. 1971.
41. Синявський О. Украинский язык. Харків. 1923.
42. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків. 1931.
43. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ. 1969.
44. Фурса В.М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. Київ. 2005.

REFERENCES

1. Arpolenko, H.P., Horodenska, K.H., Shcherbatiuk, H.Kh. (1980). Numerator of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
2. Bezpoiasko, O.K. (1991). Native grammatical categories. Kyiv (in Ukr.).
3. Bezpoiasko, O.K., Horodenska, K.H., Rusanivskiyi, V.M. (1993). Grammar of the Ukrainian language. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
4. Buzuk, P. (1925). Comments to participles in the Ukrainian language. *Visnyk Odeskoї komisii kraieznavstva pry UAN*, 2 — 3, 168 — 171 (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I.R. (1980). Pronunciation system of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
6. Vykhovanets, I.R. (1987). System of cases of Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
7. Vykhovanets, I.R. (1988). Parts of speech in the semantic-grammatical aspect. Kyiv (in Ukr.).
8. Vykhovanets, I.R. (2002). Morphological categories? Word building? Or grammatical inter-level? *Aktualni problemy ukrainskoho slovotvoru*. Ivano-Frankivsk. P. 13 — 18 (in Ukr.).
9. Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
10. Vykhovanets, I. (2012). Speak Ukrainian: linguistic sketches. Kyiv (in Ukr.).
11. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (2017). Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv (in Ukr.).
12. Hladkyi, M. (1924). Practical course of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
13. Hnatiuk, H.M. (1982). Participle in the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
14. Horetskyi, P., Shalia, I. (1926). Ukrainian language. Practical theoretical course. Kyiv (in Ukr.).
15. Horodenska, K. (2003). The problem of the status and volume of the category of the state of the verb. *Humanitarnyi visnyk Pereiaslav-Khmelnitskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Hryhoriia Skovorody*. Pereiaslav-Khmelnitskyi. P. 10 — 16 (in Ukr.).
16. Horodenska, K. (2007). Grammar Dictionary of the Ukrainian Language: Conjunctions. Kherson (in Ukr.).
17. Horodenska, K.H. (2007). The latest grammar of the Ukrainian language. *Materialy VI Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv. Movoznavstvo*, 5, 63 — 71 (in Ukr.).
18. Horodenska, K. (2010). Conjunctions of Ukrainian Language. Kyiv (in Ukr.).
19. Horodenska, K. (2014). The Ukrainian word in the dimensions of the present. Kyiv (in Ukr.).
20. Horodenska, K.H. (2015). Value of proper-prepositional and non-proper-prepositional signs in the verbal-morphemic concept of the preposition I.R. Vykhovantsia. *Typolohiia ta funktsii movnykh odynits: nauk. zhurn. na poshanu chlena-korespondenta NAN Ukrainy Ivana Romanyucha Vykhovantsia*. Lutsk, 2 (4), 47 — 57 (in Ukr.).
21. Horodenska, K.H. (2017). Grammar standard of the Ukrainian literary language and modern practice. *Hramatychni studii*, 3, 17 — 21 (in Ukr.).
22. Hryshchenko, A.P. (1978). Adjective in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
23. Hrunskiyi, M.K. (1918). Ukrainian grammar. Kyiv (in Ukr.).
24. Hrunskiyi, M., Sabaldyr, H. (1926). Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
25. Zhovtobriukh, M.A. (1991). Essay on the history of Ukrainian Soviet linguistics (1918 — 1941). Kyiv (in Ukr.).
26. Iziumov, O. (1925). Grammar and spelling of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
27. History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1934 — 1937 (2003). Kyiv (in Ukr.).
28. Kahanovych, N.A., Shevelov, H.V. (1934). Grammar of the Ukrainian language. Kharkiv. 1 — 2 (in Ukr.).

29. Kolibaba, L. (2013). Recent trends in the functional-style use of the second significant case of nouns in the Ukrainian literary language of the early twenty-first century. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova*. Seriiia 10. Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy. Kyiv. P. 145 — 149 (in Ukr.).
30. Kolibaba, L.M. (2014). Variance of case endings of nouns against the background of morphological norms of the Ukrainian literary language of the late XX — early XXI centuries. *Ukrainska mova*, 1, 86 — 96 (in Ukr.).
31. Kolibaba, L.M. (2018). Morphological forms of nouns in the context of the theory of linguistic norm. *Ukrainska mova*, 2, 50 — 66 (in Ukr.).
32. Kots, T.A. (2010). Literary norm in the functional-style and structural paradigm. Kyiv (in Ukr.).
33. Kurylo, O. (1917 — 1918). Primary grammar of the Ukrainian language. Kyiv. 1 — 2 (in Ukr.).
34. Kurylo, O. (1920 — 1925). Comments to the modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
35. Ukrainian language course for employees. (1930). Kharkiv (in Ukr.).
36. The course of modern Ukrainian literary language in Vol. 2. (1951). Vol. I. Kyiv (in Ukr.).
37. Lukinova, T.B., Horodenska, K.H. (2005). Research on grammar of the Ukrainian language. *Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukrainy. 1930 — 2005. Materialy do istorii*. Kyiv. P. 113 — 132 (in Ukr.).
38. Matviias, I.H. (1974). Noun in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
39. An elevated course of the Ukrainian language. (1929). Kharkiv (in Ukr.).
40. Rusanivskiyi, V.M. (1971). Structure of the Ukrainian verb. Kyiv (in Ukr.).
41. Syniavskiyi, O. (1923). Ukrainian Language. Kharkiv (in Ukr.).
42. Syniavskiyi, O. (1931). Norms of the Ukrainian Literary Language. Kharkiv (in Ukr.).
43. Modern Ukrainian Literary Language. Morphology. (1969). Kyiv (in Ukr.).
44. Fursa, V.M. (2005). Semantic-grammatical and word-formation mastering of non-removable names. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 13.11.2018

Kateryna Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MORPHOLOGY IN THE CONTEXT OF THE ACADEMIC UKRAINIAN LANGUAGE STUDIES

The paper analyzes main aspects of morphology researches in different periods of the development of academic Ukrainian language studies. It is stated that extra-linguistic factors, especially educational and ideological, had a great influence on the morphology representation in the Ukrainian language courses and grammar books (textbooks for schools, institutes and universities) up to the middle of the 20th century.

The development of morphology theory (first of all of the studies devoted to parts of speech and other basic morphological categories) since the 60s is characterized. The theoretical principles of different parts of speech distinguishing by grammarians, based on the achievements of traditional and modern Ukrainian linguistics, are generalized.

The main attention is paid to the functional (semantic and grammatical) approach worked out by I.R. Vykhovanets and his followers. It is used to classify words according to part of speech, qualify morphological units (minimum morphological units and morphological construction), status of morphological categories. The semantic and grammatical approach has been predominating in the Ukrainian grammar studies since 80s of the 20th century. It was used to prepare complete description of the Ukrainian morphological system in “Ukrainian Modern Literary Language. Morphology”.

Among the most urgent issues of the Ukrainian language studies are the problems of the theory and applied morphology caused by globalization and democratization of the society. Among them grammar standard realization in the Ukrainian everyday language practice, actualization of rarely used morphological cases forms and units, dynamics of compulsory grammar norms in functional and stylistic spheres of language.

Keywords: *morphology, grammar, parts of speech, morphologic categories, semantic and grammatical approach, functional and categorial grammar, grammar norms.*